

Paweł Szuppe

Ideologia i mistyka volkistowska u źródeł nazizmu

Collectanea Theologica 73/2, 79-101

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAWEŁ SZUPPE, WARSZAWA

IDEOLOGIA I MISTYKA VOLKISTOWSKA U ŹRÓDEŁ NAZIZMU

Problematyka dotycząca nazizmu zajmuje ważne miejsce w literaturze popularno-naukowej. Przyczyn powstania narodowego socjalizmu upatruje się w sytuacji społeczno-gospodarczej Niemiec po I wojnie światowej. Niejednokrotnie pomija się fakt istnienia masowego ruchu ideologicznego o zabarwieniu filozoficzno-religijnym, zwanego volkizmem, rozwijającego się znacznie wcześniej. To właśnie z tego ruchu, w którym nie brakowało idei politycznych, pangermańskich, powstał hitleryzm. Volkizm stworzył duchowe podstawy narodowego socjalizmu.

Pojęcie „nazizm” zawdzięcza swój rodowód partii hitlerowskiej, Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (NSDAP – *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, czyli „nazi”). Przyjmuje się jednoznaczność terminów „nazizm”, „narodowy socjalizm” i „hitleryzm”. Zjawiska tego nie można ograniczać tylko do sfery myśli politycznej, gdyż fenomen ten wystąpił również w postaci masowego ruchu politycznego oraz systemu władzy.

Za twórcę nazizmu uważany jest Adolf Hitler, który w książce *Moja walka (Mein Kampf 1925-1927)* sformułował jego podstawowe tezy. Wskazuje się też na pracę Alfreda Rosenberga *Mit XX wieku (Der Mythos des XX Jahrhunderts 1930)* i prawnicze teorie Carla Schmitta¹.

Pomijając wiele uwarunkowań społeczno-gospodarczych powojennych Niemiec, należy zwrócić szczególną uwagę na ideologię volkistowską o swoistym mistycyzmie, z którego wyrósł narodowy socjalizm².

¹ Chodzi o kierunek filozofii i myśli politycznej, zwany decyzyonizmem; Z. Tymoszuk, *Nazizm*, w: M. Chmaj, W. Sokół (red.), *Mały słownik politologiczny*, Lublin 1997, s. 177-178.

² *Tamże*, s. 180.

Mistycznymi źródłami nazizmu można nazwać zasadnicze idee ruchu volkistowskiego, rozwinięte w formie totalitarnego systemu władzy i światopoglądu. Mistycyzm implikuje poszukiwanie „duchowych prawd” poza intelektem. Stanowi niezmienny fundament ludzkiej natury³.

Narodowy socjalizm był masowym ruchem o charakterze totalitarnym⁴, który wkraczając we wszelkie dziedziny ludzkiego życia zmierzał jednocześnie do zawładnięcia całym człowiekiem⁵. Usiłował zaspokoić duchowe potrzeby człowieka przez wybieranie i łączenie pewnych komponentów, zaczerpniętych z różnych systemów filozoficzno-religijnych, niejednokrotnie ze sobą sprzecznych. Tę postawę widać wyraźnie w volkizmie.

Mistycyzujący prąd filozoficzno-religijny, obecny w nazizmie, miał charakter panteistyczny o różnych formach⁶. Wyrastał jednoznacznie, zarówno przez bezpośrednie wpływy, osobiste powiązania czołowych dygnitarzy nazistowskich, jak też przez wpływ i podobieństwo idei, z odrodzenia europejskiej tradycji okultystycznej, zapoczątkowanej w drugiej połowie XIX w.⁷ To on kształtował duchowe oblicze narodowego socjalizmu.

Mistyczne źródła narodowego socjalizmu tkwiły nie tyle w neopoganizmie, sztucznym wskrzeszaniu starogermańskiego kultu, ile raczej w wypaczonej religijności, która tworzyła nowy rytuał ze swoimi męczennikami, świętami, pismami, pielgrzymkami do wiecznej straży, modlitwami do świętego sztandaru⁸.

Narodowy socjalizm doszedł do władzy, ponieważ powstały odpowiednie ku temu warunki w postaci kryzysu społeczno-gospodarczego powojennych Niemiec (przyczyna ekonomiczna) oraz upad-

³ S. Bednarek (red.), *Encyklopedia Nowej Ery*, Wrocław 1996, s. 240.

⁴ B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Leksykon historii XX wieku*, Kraków 1996, s. 535-537.

⁵ *Nowa Encyklopedia Powszechna* t. IV 419.

⁶ Panteizm jest światopoglądowo-religijną postacią monizmu. W ruchu nazistowskim przenikały się trzy formy panteizmu: immanentno-transcendentny, mistyczny oraz fizyczno-monistyczny (biologiczno-materialistyczny); F. König, H. Waldenfels, *Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 321.

⁷ C. Michalski, *Ezoteryczne źródła nazizmu, w: Powrót człowieka bez właściwości*, Warszawa (b. r. w.), s. 101.

⁸ V. Pollmann, *Jezuici a narodowy socjalizm*, Przegląd Powszechny 10/1999, s. 100; por. E. Kosibowicz, *Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego*, Przegląd Powszechny 4/1937, s. 113.

ku wartości chrześcijańskich (przyczyna religijna). Ideolodzy nazistowscy nie sformułowali porywającego masy programu, ale odwoływali się do mistycznych pragnień jednostki ludzkiej⁹. To właśnie stanowiło podstawę ich sukcesu.

Dla wielu współczesnych badaczy nazizm jest wytworem niezrównoważonych ludzi. Niejednokrotnie pomija się lub jedynie wspomina to, co stanowiło jego istotę, tzn. myśl rasistowską, germański chrystianizm i volkistowski mistycyzm przyrody, a przecież idee te rozwijały się i zaspokajały duchowe potrzeby człowieka przez prawie sto lat. Były szczególnie respektowane w Niemczech po I wojnie światowej, ale szeroko rozpowszechniane wśród dużych odłamów społeczeństwa jeszcze przed wojną. Przez te idee usiłowano uświadomić narodowi niemieckiemu wielkie aktualne cele¹⁰.

Ideologia nazistowska nie odznaczała się oryginalnością. Stanowiła zlepek różnych, często sprzecznych, koncepcji, które powstały na gruncie niemieckiej myśli filozoficzno-politycznej XIX i XX w.

Ruch volkistowski

Wiek XIX w Niemczech to czas powstawania nowej duchowości, stopniowo opanowującej szerokie kręgi społeczeństwa¹¹. Powstał ruch filozoficzno-religijny, zwany volkizmem, którego celem było stworzenie wspólnoty narodowej, mocno zachwianej przez reformację. W łonie volkizmu rozwinęły się grupy o charakterze pseudo-religijnym, popularnie nazywane sektami, w których dominowały nastroje szowinistyczne, nacjonalizm, rasizm, okultyzm oraz krytyka chrześcijaństwa. Ugrupowania te nawiązywały do idealistycznej myśli niemieckiej, której podstawę stanowiły doświadczenia intelektualne, zrodzone na gruncie neoplatonizmu oraz swoisty mistycyzm, jako charakterystyczna dla duchowości niemieckiej forma rozumienia świata¹². Z ruchu volkistowskiego wyłonił się narodowy socjalizm, kontynuujący jego idee.

⁹ A. Czubiński, *Wybrane problemy historii Niemiec XIX i XX wieku*, Poznań 1992, s. 210.

¹⁰ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972, s. 15-16.

¹¹ L. Halban, *Istota duchowa Trzeciej Rzeszy*, *Neofilolog* 10 (1939) z. 1, s. 17.

¹² L. Miodoński, *Religia, filozofia i polityka w myśli niemieckiej przelomu XVIII i XIX wieku*, *Przegląd Religioznawczy* 1/1999, s. 6.

W stosunku do rzeczywistego znaczenia i istoty nazizmu, to powierzchowność oraz skłonność do upraszczania problematyki stała się jednym z ważniejszych powodów nieprawdopodobnej kariery tego ruchu w Niemczech i jego tragicznych następstw. Niemieckie sfery intelektualne lekcewały zawierające poważne ostrzeżenia oznaki, które od lat pojawiały się w narodowej kulturze. Panowało przekonanie o niezniszczalnym i trwałym dorobku kultury niemieckiej. Ignorowano liczne przejawy w literaturze, sztuce, filozofii, rozprzestrzenianie się różnych kierunków pseudoreligijnych i światopoglądowych o bogatym piśmiennictwie, które wypełniały treść życia szerokich warstw społecznych¹³.

Pojęcie volkizmu¹⁴ zawdzięcza swoją nazwę prądowi filozoficzno-religijnemu oraz kierunkowi myślowemu, odnoszącemu się do Volku¹⁵, który najsilniej wpłynął na postawy tej części społeczeństwa niemieckiego, która najłatwiej dała się uwieść nazizmowi¹⁶.

Ideologia volkistowska odznaczała się głębią emocjonalną i dynamiką. Jej zasadniczym komponentem był mistycyzm, polegający na łączeniu duszy z naturalnym otoczeniem, przyrodą, krajobrazem¹⁷. Można tu dostrzec klasyczny panteizm fizyczno-monistyczny lub biologiczno-materialistyczny¹⁸. Do tego dochodziła myśl rasiistowska, antysemityzm, niemiecki chrystianizm, neopoganizm, mistycyzm przyrody, okultyzm, ponowne odkrycie teozofii Jakoba Böhme (1575-1624), fascynacja spirytyzmem Emanuela Swedenborga (1688-1772), filozofią indyjską oraz krytyka uniwersalizmu chrześcijańskiego¹⁹.

Idee te przeniknęły narodową strukturę społeczeństwa niemieckiego szczególnie po I wojnie światowej i uzyskały szerokie popar-

¹³ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, Lublin 1948², s. 11-12.

¹⁴ Specyficzny produkt niemieckiego mistycyzmu, połączonego z typowym dla epoki scentystycznym przekonaniem, że duch stanowi odbicie przyrody, a przyroda wyraża się „rasą”; G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 7-8.

¹⁵ „Volk” ma o wiele szerszy zakres pojęciowy niż słowo „naród”, „lud”. Dla niemieckich myślicieli XVIII w. oznaczał związek grupy narodowej z transcendentalną „esencją”, która mogła nazywać się „przyrodą”, „kosmosem” lub „mitem”, ale zawsze była stopiona z wewnętrzną naturą człowieka i reprezentowała źródło jego twórczości, głębi uczuć, indywidualności i jedności z innymi członkami Volku; *tamże*, s. 18-19.

¹⁶ *Tamże*, s. 7.

¹⁷ *Tamże*, s. 19.

¹⁸ F. König, H. Waldenfels, *Leksykon religii*, s. 321.

¹⁹ Por. L. Miodoński, *Religia, filozofia i polityka w myśli niemieckiej*, s. 6-7.

cie wśród mas. Początkowo nie krzewiono ich przez zorganizowane ruchy, ale raczej za pośrednictwem wpływów mniejszych grup, przenikających do oficjalnych organów państwowych²⁰.

Myśl volkistowska stanowiła dziedzictwo długotrwałego rozwoju myśli niemieckiej, która skłaniała się do abstrakcyjnego racjonalizmu i idealizmu. Jej charakterystyczne cechy to: sprowadzenie do jedności rzeczy subiektywnych i obiektywnych, realnych i idealnych; poszukiwanie istoty rzeczy, czyli spojrzenie w głębię bytu, zakładające istnienie poza rzeczywistym wymiarem prawdziwej natury świata w jej nieziennej i doskonałej formie²¹; określenie moralności jako istotnej sfery poznawczej i praktycznej działalności człowieka przez egzystencjalne doświadczenie bytu²².

Ideologia, która luźno nawiązywała do konkretnych problemów nurtujących społeczeństwo niemieckie, stała się w końcu normatywna dla ich rozwiązania. Potrzebny był „zmysł” Hitlera, aby połączyć volkistowską ucieczkę od rzeczywistości z polityczną dyscypliną i skuteczną organizacją polityczną²³.

Pod koniec XIX w., kiedy ostatecznie wykrystalizowały się podstawy ideologii volkistowskiej, powstał ruch filozoficzno-religijny, którego zasadniczym hasłem była idea stworzenia niemieckiej religii narodowej i zastąpienia nią chrześcijaństwa²⁴. Ten ruch, zwany volkizmem, rozpadł się zasadniczo na dwa odłamy: niemiecki chryścianizm i neopoganizm.

Odłamy te zawierały liczne kierunki, w których komponenty religijne mieszały się z pseudoreligijnymi, szczególnie okultyzmem, alchemią, magią, gnozą, teozofią i kabałą²⁵. Mistycyzm religijny łączył się ściśle z polityką. Idee polityczne wykształcone w tych grupach nawiązywały do chrześcijaństwa, ale w wersji protestanckiej²⁶, kla-

²⁰ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 19.

²¹ Poznanie zmierza do przekroczenia barier doświadczenia i uświadomienia bezpośredniej, pozawerbalnej komunikacji.

²² L. Miodoński, *Religia, filozofia i polityka w myśli niemieckiej*, s. 7.

²³ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 24.

²⁴ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, *Studia Religioznawcze* 5/1980, s. 43.

²⁵ L. Miodoński, *Religia, filozofia i polityka w myśli niemieckiej*, s. 10.

²⁶ Szczególnie chętnie odwoływano się do pietyzmu, wielkiego ruchu społeczno-religijnego, rozwijającego się w Niemczech na przełomie XVII-XVIII w., stawiającego sobie za cel powszechne odrodzenie religijno-moralne. Ruch ten cechowała ambiwalentna postawa wobec dogmatyki, mistycyzm, negacja świata materialnego jako miejsca cierpienia, teoria zła

sycznych wzorców religijności greckiej (misteria) oraz orientalnych systemów filozoficzno-religijnych (hinduizm, buddyzm, islam)²⁷.

Wiele poglądów, powstałych i utrwalonych w tych grupach, przetrzymało się do poezji, literatury, nauki. Można to stwierdzić w stosunku do historiografii, historiozofii, a także rozbitej na wiele szkół teologii protestanckiej²⁸.

Mimo wspólnych zasad, w oparciu o które wszystkie grupy volkistowskie kształtowały swoje koncepcje religijne, poglądy wielu ugrupowań na kształt niemieckiej wiary bardzo się różniły. Najczęściej wynikało to z nierównomiernego rozłożenia akcentów na ważność poszczególnych zasad volkistowskich. Jedne kładły nacisk na potęgę polityczną Volku, wyznaczonego przez Boga do panowania nad światem, inne podkreślały konieczność zachowania czystości germańskiej krwi²⁹. Ruch volkistowski stworzył specyficzny mistycyzm, znajdujący ujście polityczne i narzędzie w ruchu nazistowskim³⁰.

Niemiecki chrystianizm

Na wstępie rozważań dotyczących mistycznych źródeł nazizmu trzeba powiedzieć, że grupy niemiecko-chrześcijańskie i neopogańskie nie zostały stworzone przez narodowy socjalizm. Wyprzedzają go o wiele lat, tworząc wraz z tendencjami historiozoficznymi F. D a h n a czy G. W. F. H e g l a, prądami filozoficznymi wywodzącymi się od J. G. F i c h t e g o, F. E. D. S c h l e i e r m a c h e r a, E. H a r t m a n n a i F. N i e t z s c h e g o, w połączeniu ze sztuką R. W a g n e r a, pewien typ duchowości, specyficzny rodzaj mistycyzmu, przyjęty następnie przez ekskluzywny światopogląd ruchu narodowo-socjalistycznego³¹.

Niemiecki chrystianizm był wynikiem starań, zmierzających do pogodzenia chrześcijaństwa ze światopoglądem volkistowskim. Wy-

(Żydzi) oraz rygorystyczny moralny. Pietyści uznawali wiarę i oświecenie wewnętrzne jako formy poznania Boga, akcentowali znaczenie indywidualnych uczynków oraz postawę wierzącego, przy jednoczesnym odrzuceniu pośrednictwa (kapłanów) na drodze poznania Boga. Do tego dochodziła subiektywna interpretacja Pisma Świętego i wiara w predestynację; *tamże*, s. 4-5.

²⁷ *Tamże*, s. 10.

²⁸ L. H a l b a n, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, s. 12.

²⁹ K. M i k o ś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 46.

³⁰ L. H a l b a n, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, s. 13.

³¹ T e n z e, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 93.

znaczenie chrześcijaństwu funkcji religii narodowej pociągało za sobą zanegowanie jego uniwersalizmu, a skoro miało być ono religią narodową Niemców, germanizowano je na wszystkie sposoby³².

Rozważania na temat niemieckiego chrystianizmu, który miał być niemiecką religią narodową na fundamentach volkistowskich, zostaną ukazane w świetle myśli protestanckiego teologa, orientalisty i filozofa, Paula de Lagarde'a (właściwie Paul Anton Böttischer). Swoje podstawy nowej religijności zawarł w zbiorze esejów *Pisma niemieckie* (*Deutsche Schriften* 1878-1881). Echa jego poglądów znajdowały się niemal we wszystkich grupach niemiecko-chrześcijańskich, a także w wielu neopogańskich.

Paul de Lagarde (1827-1891) był myślicielem, który wywarł największy wpływ na powstanie w drugiej połowie XIX w. religijno-politycznego nurtu volkizmu, tzw. niemieckiego chrześcijaństwa³³. Wychował się w atmosferze podziwu dla starogermańskich tradycji³⁴. Fascynowała go idea narodowo-niemieckiej religii, zakładająca odejście od uniwersalizmu chrześcijańskiego oraz stworzenie duchowo zjednoczonych i silnych Niemiec³⁵. Twierdził, że pobożność niemiecka powinna nawiązywać do przekazanej tradycji rodzimej pobożności i razem z nią wzrastać³⁶, przez zachowanie i ożywienie siły witalnej, którą można odnaleźć w autentycznym narodzie oraz Volku. Siła witalna stała się głównym przedmiotem jego zainteresowań, gdyż tylko ona – znajdując wyraz w duszy narodu – mogła służyć za budulec narodowej jedności³⁷.

Koncepcję niemieckiego chrystianizmu opierał na odrzuceniu dogmatów, nakazów wiary, uniwersalizmu chrześcijańskiego, czyli istoty Ewangelii. Jego religia miała się kierować wyłącznie nakazami duszy, jako czystym głosem Boga. Dusza ma dążyć do wypełnienia boskiego planu, który jest w niej zapisany, celem uzdrowienia

³² K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 46.

³³ Z. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator religijno-polityczny*, *Przegląd Religioznawczy* 3-4/1999, s. 17.

³⁴ Był to czas ponownego odkrywania wartości ludowych baśni, jako źródła niemieckiego rozumienia świata, czytania skandynawskiej Eddy, uznanej za relikwiarz wierzeń i umysłowości Germanów, zainteresowania runami (formuły magiczne); por. L. Halban, *Religia starogermańska i jej aktualne znaczenie w Niemczech*, Lublin 1949, s. 33-35.

³⁵ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 52-53.

³⁶ L. Halban, *Narodowy Socjalizm jako przejaw cywilizacyjny*, w: *Kultura i cywilizacja*, Lublin 1937, s. 297.

³⁷ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 53.

i uszczęśliwienia całego świata³⁸. Głosił nadejście nowej ery chrześcijańskiej, w której ludy germańskie przyjmą rolę przewodnika na drodze harmonii narodu i religii, co jednocześnie przywróci kościelną jedność Niemiec, mocno zachwianą przez reformację³⁹. Konieczna była pielęgnacja tożsamości narodu oraz odrzucenie obcych naleciałości⁴⁰.

W niemieckiej religijności Paula de Lagarde'a Jezus nie był Mesjaszem, Synem Bożym, ale symbolem istoty natchnionej „dynamicznym duchem życia”⁴¹, „wysłanym przez Opatrzność posłem zbawienia”, wielkim człowiekiem, jednym z najważniejszych i najbardziej rewolucyjnych proroków⁴². Utrzymywał, że Jezus kładł nacisk na uduchowanie człowieka i indywidualne objawienie. Odrzucał Stary Testament i Listy świętego Pawła jako „tłumiące oryginalne przejawy dynamizmu zawartego w wierze i nauce Jezusa”⁴³. Tylko oczyszczona Ewangelia, połączona z germańską witalnością mogła, jego zdaniem, stać się siłą życiową Volku⁴⁴. Nie uważał jej za jedyne źródło poznania Boga podkreślając, że równouprawnione jest z nią oświecenie, które można osiągnąć drogą obserwacji i analizy ludzkiego życia⁴⁵.

Dla Lagarde'a historia stanowiła proces ewolucji religijnego ducha jednostki ludzkiej przez objawienie i wewnętrzną wiarę, aż do świadomego, mistycznego związku z Bogiem. Była wyrazem ducha religijnego, który uzewnętrzniał się w rasie przez nieustanne objawienie, następujące jedynie w granicach wspólnoty Volku. W ten sposób wspólnota stała się nośnikiem uduchowania i zdolności twórczej. Taka wiara oznaczała bezpośredni związek z Bogiem⁴⁶.

Lagarde odwoływał się do poglądów J. G. Fichtego, który uważał przyrodę za pochodzącą od wyższej, podświadomej wyobraźni. Szczególnym uznaniem darzył ideę wzajemnego połączenia boskości i wiecznego trwającego narodu. Inspirował się także filozofią G.F.W. Hegla, od którego zapożyczył trójstopniowy podział ducha

³⁸ Ż. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator*, s. 21.

³⁹ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 54.

⁴⁰ Ż. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator*, s. 22.

⁴¹ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 70.

⁴² Ż. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator*, s. 25.

⁴³ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 54.

⁴⁴ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, *Chrześcijańszczyzna w Świecie* 12 (1980) nr 91-92, s. 5.

⁴⁵ Ż. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator*, s. 25.

⁴⁶ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 54-55.

czy dusz: pierwszym szczeblem były dusze jednostkowe, następnie duch narodu i wreszcie absolut utożsamiany z Bogiem⁴⁷.

Doktryna Paula de Lagarde'a zawierała pewne komponenty, które powróciły niezmiennie w pseudoreligijnym wariacie ideologii nazistowskiej: odrodzenie Volku rozumianego jako wspólnota wybranych oraz dokonanie tego na drodze niemiecko-chrześcijańskiej wiary⁴⁸.

W systemie religijno-politycznym Lagarde'a widać wyraźnie zarysowane wspólne podstawy grup religijnych, które rozwijając się różnymi drogami w ostateczności stworzyły ruch nazistowski z ekskluzywnym światopoglądem i specyficznym rodzajem mistycyzmu.

Do wspólnych komponentów należy zaliczyć przede wszystkim zerwanie z uniwersalizmem chrześcijańskim, podkreślanie potrzeby własnej, niemieckiej religijności, charakterystyczny stosunek do Biblii⁴⁹ oraz osoby Jezusa⁵⁰, upatrywanie w chrześcijaństwie, zwłaszcza w katolicyzmie, wpływów krępujących naturalny rozwój kultury i duszy niemieckiej⁵¹. Można także odnaleźć podstawy wiary w wybranie narodu niemieckiego z woli Boga, Opatrzności, Losu, Przeznaczenia, sił wyższych i rzekome przeznaczenie go do panowania nad światem⁵². Myśl tę wzmocnił rasizm, mit krwi i rasy niemieckiej, połączony z filozofią F. Nietzschego oraz czerpiący częściowo ze sztuki R. Wagnera. Wybranie narodu, głoszenie bohaterskiego światopoglądu⁵³ oraz rasizm były ze sobą w nierozzerwalnym związku, stanowiąc fundament ruchu nazistowskiego⁵⁴. Na podstawie takich zasad krystalizowała się nowa forma chrześcijaństwa niemieckiego.

Ugrupowania niemiecko-chrześcijańskie⁵⁵, liczne i zróżnicowane, łączyła mistyczna wiara w wybrany charakter narodu nie-

⁴⁷ Heglowski podział ducha (dusz): „rozum subiektywny” („duch świata”) uświadamiający sobie siebie w jednostce, „rozum obiektywny” objawiający się w rodzinie, społeczeństwie i państwie, „rozum absolutny” pojmowany jako religia, sztuka oraz filozofia; Z. Bugajska-Moskał, *Paul de Lagarde jako reformator*, s. 19.

⁴⁸ Z. Zieliński, *Religia w narodowosocjalistycznej koncepcji społeczeństwa*, s. 5.

⁴⁹ W ruchu niemiecko-chrześcijańskim występuje dwojakie ustosunkowanie się do Biblii: całkowite odrzucanie Starego i Nowego Testamentu lub negacja Starego i przystosowanie Nowego przez oczyszczenie w duchu niemieckim.

⁵⁰ Przedstawiany jako wielki człowiek, aryjski bohater, prorok przynoszący posłanie od Boga.

⁵¹ L. Halban, *Narodowy Socjalizm jako przejaw cywilizacyjny*, s. 298.

⁵² Tenże, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, s. 14.

⁵³ Tenże, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, s. 102.

⁵⁴ Tamże, s. 99-100.

⁵⁵ Przykłady grup niemiecko-chrześcijańskich: Niemiecchi Chrześcijańskie (*Deutsche Christen*), Niemiecki Kościół (*Deutschkirche*), Niemiecki Kościół Narodowy (*Deutsche Volkskir-*

mieckiego, jego nadprzyrodzoną potęgę, wyższość własnej kultury i rasy nad innymi narodami. Nie wszystkie jednak na równi uznawały ważność tych zasad. Dlatego w niektórych dominował rasizm, a w innych zasadniczą rolę odgrywał światopogląd nacjonalistyczny⁵⁶.

Drugim zasadniczym odłamem ruchu volkistowskiego, kształtującym duchowość społeczeństwa niemieckiego przełomu XIX i XX w. był neopoganizm.

Neopoganizm

Pod pojęciem neopoganizmu należy rozumieć odłam ruchu volkistowsko-religijnego o charakterze niemiecko-wyznaniowym, radykalnie zrywający z chrześcijaństwem i nawiązujący do starogermańskiej przeszłości⁵⁷. Stanowił obok filozofii idealistycznej, sztuki i tradycji historycznej oraz różnych przejawów pseudonauki ważną część duchowej rzeczywistości, która opanowała szerokie kręgi społeczeństwa niemieckiego na przełomie XIX i XX w.⁵⁸

W XIX w. Niemcy opanowała nowa religijność, określana jako „narodowa” lub „rasowa”, połączona z przebudzeniem narodowym. Zorientowane nacjonalistycznie kręgi podkreślały wybrany charakter narodu niemieckiego, przeznaczonego do panowania nad światem. Ugruntowała się idea „korzeni własnej rasy”. Na podstawie błędnej interpretacji historii uznano religię chrześcijańską za niewłaściwą dla „germańskiej duszy”, co doprowadziło do jej odrzucenia. Zaczęto poszukiwać właściwej gatunkowo religii, odpowiadającej niemieckiej naturze, która zjednoczyłaby naród mocno rozbitą przez reformację pod względem wyznaniowym. Uważano, że fundamentem jedności może być religia starogermańska⁵⁹.

che), Wolny Kościół Chrześcijański (*Freie Christliche Kirche*), Niemiecki Front Wiary (*Deutsche Glaubensfront*), Narodowy Ruch Kościelny Wolnych Chrześcijan (*Volkskirchenbewegung Freie Christen*), Chrześcijańska Wspólnota Wiara-Życie (*Gemeinschaft Christlicher Lebensglaube*), Duchowe Chrześcijaństwo (*Geistchristentum*), Germański Chrystus (*Kristgermanentum*).

⁵⁶ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 46-47.

⁵⁷ Nie chodzi tu o wskrzeszanie kultu Wotana (Odyna), ale o poszukiwanie gatunkowo właściwej, niemieckiej wiary; *tamże*, s. 49.

⁵⁸ Por. F.W. Hack, *Neopoganizm w Niemczech. Powrót Wotana, religia krwi, ziemi i rasy*, Kraków 1999, s. 8.

⁵⁹ *Tamże*, s. 13; por. L. Halban, *Religia starogermańska i jej aktualne znaczenie w Niemczech*, Lublin 1949, s. 11-12.

Neopoganizm charakteryzował się klasycznym synkretyzmem, tzn. łączeniem w jedną (niespójną) całość różnych, często sprzecznych poglądów religijnych, filozoficznych i społecznych⁶⁰. Przed I wojną światową zawiązały się liczne wspólnoty o charakterze neogermańskim i narodoworeligijnym⁶¹, w których komponenty okultystyczne, teozoficzne, pangermańskie przenikały się z nacjonalizmem, szowinizmem, imperializmem oraz wypaczoną filozofią idealistyczną, filozofią życia⁶² i różnego rodzaju mistycyzmami wschodnimi. Wiele z nich skłaniało się ku ideologii narodowo-socjalistycznej. Ich działalność torowała drogę Trzeciej Rzeszy. Rasa, krew i ziemia były trzema zasadniczymi komponentami zarówno neogermańskiej i narodowej religijności, jak również ideologii nazistowskiej⁶³.

Tak jak w przypadku niemieckiego chrystianizmu, nie będą omawiane poszczególne grupy religijne o nastawieniu neopogańskim, ale zostaną przedstawione poglądy i próba usystematyzowania niemieckiej wiary przez Jakoba Wilhelma Hauer, prekursora neopoganizmu, protestanckiego teologa i badacza kultury indyjskiej, który kształtował duchowe oblicze dużej części społeczeństwa niemieckiego po pierwszej wojnie światowej.

Jakob Wilhelm Hauer (1881-1962) dążył do stworzenia „gatunkowo właściwej, niemieckiej wiary”⁶⁴, opartej bardziej na intuicji niż rozumie. Twierdził, że każdy naród ma właściwą sobie religijną prawolę, zawartą w jego krwi i duszy, która determinuje pogląd na Boga, świat oraz moralność każdego twórczego człowieka. W prawoli niemieckiego narodu widział wieczną wolę, rzeczywistość (Boga), nieustannie przejawiającą się we wszechświecie, historii i ludzkiej duszy⁶⁵. Można tu dostrzec podwójną formę panteizmu: immanentno-transcendentny⁶⁶ i mistyczny⁶⁷.

W neopogańskiej religijności Hauera człowiek był istotą nieustannie zdeterminowaną tragizmem i walką, która nie może prze-

⁶⁰ *Mata Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1997, s. 1011.

⁶¹ F.W. Haack, *Neopoganizm w Niemczech*, s. 14.

⁶² A. Rogalski, *W kręgu Nibelungów*, Poznań 1958, s. 58-81.

⁶³ F.W. Haack, *Neopoganizm w Niemczech*, s. 14-15.

⁶⁴ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, Lwów 1936, s. 178.

⁶⁵ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 53.

⁶⁶ Głosił tezę o urzeczywistnianiu się Boga w świecie, pojętym jako modyfikacja substancji Bożej.

⁶⁷ Dostrzegał boskość w najgłębszym wnętrzu rzeczy, zwłaszcza w duszy; F. König, H. Waldenfels, *Leksykon religii*, s. 321.

ciwstawić się swojemu przeznaczeniu, określającemu jego życie, porządkowi rządzącemu światem, wiecznej woli⁶⁸. Może jedynie przyjąć świat w obecnej formie, wyjść naprzeciw losowi⁶⁹, podporządkować się całkowicie prawoli narodu, a przez to osiągnąć szczęście i spokój duchowy⁷⁰.

Hauer wierzył w bezpośredni związek człowieka z Bogiem przez mistyczne doświadczenie, bez jakiegokolwiek pośrednictwa⁷¹. Jego koncepcja niemieckiej wiary łączyła się jedynie z doczesnością. Uważał, że prawdziwy Niemiec powinien skoncentrować się na budowaniu ziemskiego raju pod przewodnictwem charyzmatycznego wodza, przez którego przemawia prawola narodu⁷².

Ważną rolę przypisywał pojęciu krwi i rasy. Krew zawarta w rasie miała religijno-mistyczne znaczenie, była częścią objawienia, przejawem działania wiecznej woli. Przez dziedziczenie krwi dochodziło do przekazywania duchowych dóbr narodu. W rasie widział genezę i istotę różnic między niemiecką wiarą a chrześcijaństwem. Uważał, że niemiecka religia została stworzona przez grupę ras indogermańskich, zwłaszcza przez rasę nordycką, a chrześcijaństwo powstało w kręgu ras orientalnych, gdzie naczelną rolę zajmowała rasa żydowska. Z tego wynika konieczność walki o czystość krwi i rasy, ochrona przed ich skażeniem⁷³. Te mgliste koncepcje nowej religijności znalazły szerokie poparcie w społeczeństwie niemieckim.

W 1934 r. Jakob Wilhelm Hauer stworzył ramy organizacyjne dla niemieckiej wiary w postaci Niemieckiego Ruchu Wierzeniowego (*Deutsche Glaubensbewegung*). Organizacja ta skupiała liczne grupy niemiecko-wyznaniowe, ostatecznie zaś została wchłonięta przez partię nazistowską⁷⁴.

⁶⁸ Jest to charakterystyczny przykład odwołania się do religii starogermańskiej, której specyficzną cechą była fatalistyczna wiara we wszechwładny los, określający życie każdego człowieka.

⁶⁹ Terminem „los” określają źródła germańskie najczęściej świadome działanie, które podejmuje człowiek w pełnym przeświadczeniu o swojej nieuchronnej zgubie, można powiedzieć, wychodzi na spotkanie własnemu przeznaczeniu; S. Piekarczyk, *Religia Germanów*, w: J. Keller, W. Kotański i in. (red.), *Zarys dziejów religii*, Warszawa 1988, s. 428.

⁷⁰ K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 54.

⁷¹ Odrzucał pośrednictwo przez świętych, stan kapłański, Biblię, obrzędy, modlitwę; L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, s. 188.

⁷² K. Mikoś, *J. Wilhelma Hauera próba zinstytucjonalizowania niemieckiej wiary*, s. 54.

⁷³ *Tamże*, s. 55.

⁷⁴ *Tamże*, s. 60.

Koncepcja nowej religijności Hauera zawierała komponenty wspólne wszystkim grupom niemiecko-wyznaniowym. Wśród nich podstawowe miejsce zajmowała idea stworzenia gatunkowo właściwej religijności, zrodzonej z niemieckiej duszy⁷⁵. Wiązało się z tym całkowite odrzucenie chrześcijaństwa i głoszenie powrotu do starogermańskiej przeszłości⁷⁶.

Ugrupowania neopogańskie⁷⁷ łączyła mistyczna wiara w szczególną wartość kultury, krwi i rasy oraz dziejowe posłannictwo narodu niemieckiego, który uzyskał tę godność na podstawie niezmiennych praw przyrody i szczególnej woli Bożej⁷⁸, połączona z rasizmem⁷⁹, światopoglądem nacjonalistycznym, szowinizmem oraz imperiaлизmem. Ich programy „wychowawcze” zmierzały do utrwalenia w społeczeństwie niemieckim ludowo-państwowego uczucia, stworzenia ludowo-kulturalnej świadomości oraz wykształcenia ludowego pojmowania Boga na gruncie starogermańskich zasad⁸⁰. Temu miało służyć m.in. zastępowanie chrześcijańskich świąt pogańskimi⁸¹.

⁷⁵ Religijność pozbawiona dogmatów, w której miejsce Boga osobowego, transcendentnego, miało zająć bóstwo nieosobowe, immanentne, objawiające się w przyrodzie i ludzkiej duszy. W konsekwencji przyroda miała zastąpić Boga; F. Sawicki, *Religia narodowa i rasowa*, Pelplin 1935, s. 9.

⁷⁶ Duże zasługi w tej dziedzinie należy przypisać twórczości Richarda Wagnera (dramaty muzyczne: *Lohengrin*, *Pierścień Nibelungów*, *Śpiewacy norymberscy*, *Parsifal*, *Zmierzch bogów*, *Rienzi*). Pełne siły i piękna obrazy, odtwarzające przeszłość, stały się dla szerokiej kręgi społeczności niemieckiego niezbitymi dowodami wspaniałości starożytności Germanii. Dzieła Wagnera nabierały znaczenia dowodów historycznych, ułatwiały utrwalanie się wiary w wielkość i wyjątkowość pierwotnej kultury i germańskiego ducha; L. Halban, *Ruch religijny Trzeciej Rzeszy*, Droga 14 (1935) nr 2, s. 123.

⁷⁷ Przykłady grup neopogańskich: Wspólnota Niemieckoreligijna (*Deutschreligiöse Gemeinschaft*), Germańska Wspólnota Religijna (*Germanische Glaubensgemeinschaft*), Zakon Germanów (*Germanen Orden*), Towarzystwo Thule (*Thulegesellschaft*), Związek Niemieckich Pogan (*Bund deutschen Heiden*), Związek Eddy (*Eddavereinigung*), Narodowy Zakon Teutonów (*Völkischer Orden der Teutonen*), Nordyjsko-Aryjski Związek Krwi (*Nordisch-Arischer Blutsverband*), Związek Poznania Boga (*Bund für Gotterkenntnis*).

⁷⁸ L. Halban, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, s. 63.

⁷⁹ Rasizm przejawiający się w postaci nienawiści do innych narodów, zwłaszcza żydowskiego i słowiańskich.

⁸⁰ *Tamże*, s. 50.

⁸¹ 6 stycznia, święto Objawienia Pańskiego, popularnie zwane świętem Trzech Króli zastąpiono Dniem Trzech Azów (*Drei Asen Tag*), 22 lutego przekształcono na święto Katedry Donara (*Donars Stuhlfeier*), Popielec zmienił się na Dzień Prochów Wodana (*Ascher Wodans Tag*), Wniebowstąpienie Pańskie przemieniono na święto Sprowadzenia do Domu (Niemiec) Młota Donara (*Donars-Hammer-Heimholung*), 29 czerwca został Półrocznym Świętem Odejścia Tiusa (*Tiusfest der Halbjahrscheide*), Wielki Piątek określono jako *Wspomnienie ok. 4500 zamordowanych przez Karola Rzeźnika Sasów oraz ok. 9 mln. innych zamęczo-*

W nowej religijności mitem stał się rasistowski światopogląd, bożyszczem krew, rasa, ludowość. Wiara w wieczne Niemcy zajęła miejsce chrześcijańskiej wiary, której szczytem i źródłem jest osoba Jezusa Chrystusa. Ta autosoteryczna religijność wytworzyła własne bóstwo na obraz i podobieństwo człowieka, który w konsekwencji zajął miejsce Boga⁸².

Grupy niemiecko-chrześcijańskie i niemiecko-wyznaniowe wydawały czasopisma propagujące swoje idee, przez co oddziaływały na szerokie kręgi społeczne. Głosiły popularne na przełomie XIX i XX w. hasło odwrótu od racjonalizmu i powrotu do instynktu (*weg vom Rationalismus, zurück zum Instinkt*), powtórzone później przez Adolfa Hitlera w *Mein Kampf*⁸³.

Można teraz powiedzieć, że działalność grup volkistowskich przygotowała drogę nazizmowi. Chociaż wiele z nich przestało istnieć, to jednak poglądy, które głosiły, przetrwały w narodowo-socjalistycznej ideologii⁸⁴.

Tak wyglądała kultura duchowa, która w połączeniu z warunkami społeczno-gospodarczymi powojennych Niemiec dała impuls do powstania Trzeciej Rzeszy i jej zbrodniczego systemu, wyciskającego swe niezatarte piętno na historii ludzkości.

Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy

Rozważając mistyczne źródła nazizmu nie można pominąć zespołu zjawisk, które złożyły się na powstanie Trzeciej Rzeszy i odegrały ważną rolę w ruchu narodowo-socjalistycznym. Analizie zostaną poddane zasadnicze komponenty ideologii volkistowskiej, szczególnie koncepcja narodu i rasizmu, neoromantyczny obraz wodza, państwo totalitarne oraz teoria przestrzeni życiowej, bez których nie sposób zrozumieć nazizmu. Wszystkie te elementy były obecne już w ugrupowaniach volkistowsko-religijnych o charakterze niemiecko-chrześcijańskim i neopogańskim.

ných i spalonych bojowników, bohaterów wiary (męczenników), heretyków i czarownic, zaś Wigilię Bożego Narodzenia nazwano Narodzinami światła Baldura w noc Goena oraz nocą matczyną i odwiedzinami żeńskich (stergermańskich) dzieciątek; L. Halban, Istota duchowa Trzeciej Rzeszy, s. 23.

⁸² Tenże, *Religia w Trzeciej Rzeszy*, s. 185.

⁸³ Tamże, s. 7.

⁸⁴ F.W. Haack, *Neipoganizm w Niemczech*, s. 14-15.

Geneza koncepcji narodu i rasizmu

Nazizm był ruchem zakorzenionym w niemieckiej przeszłości na długo przed pojawieniem się Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (NSDAP)⁸⁵. Stanowił rezultat historiozofii niemieckiej jako wytwór warunków kulturowych, historycznych i duchowych Niemiec. Jego podłoże ideowe to z jednej strony skrajny nacjonalizm, głoszący ideę misji dziejowej germańskiej rasy, połączony z przekonaniem o odwiecznym „parciu na Wschód” (*Drang nach Osten*) oraz odnowieniem ducha pruskiego i realizacją celów wytyczonych przez Otto von Bismarcka (1815-1898), z drugiej strony socjalizm, stworzony i naukowo uzasadniony w Niemczech⁸⁶.

Zasadniczych źródeł hitleryzmu należy szukać w ideologii volkistowskiej, która przeniknęła narodową strukturę społeczeństwa niemieckiego⁸⁷ i na stałe się w nim zakorzeniła po I wojnie światowej⁸⁸. Punktem wyjścia tej ideologii była niemiecka tradycja intelektualna i polityczna, odwołująca się do starogermańskiej przeszłości, sławiąca kult siły, walkę, poszanowanie porządku oraz dyscyplinę⁸⁹.

Do charakterystycznych komponentów ideologii volkistowskiej należała koncepcja narodu, rozumianego jako mesjanistyczna, wybrana przez Boga wspólnota Volku, przeznaczona do przewodzenia innym narodom⁹⁰.

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) propagował idee mesjanistyczne, szczególnie mistyczną teorię o powołaniu Niemiec do panowania nad światem i doktrynę o Niemcach, jedynym, prawdziwym narodzie⁹¹. Pojęcie „naród” definiował jako „ogół ludzi, którzy współżyją w społeczeństwie w sposób ciągły i sami z siebie tworzą się na nowo cieleśnie i duchowo. Ogół ten podlega szcze-

⁸⁵ L. Halban, *Mistyczne podstawy narodowego socjalizmu*, s. 45-46.

⁸⁶ M. Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, Poznań 1997, s. 55.

⁸⁷ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 23.

⁸⁸ Duże znaczenie w ugruntowaniu ideologii volkistowskiej trzeba przypisać sytuacji społeczno-gospodarczej powojennych Niemiec (traktat wersalski, bezrobocie, inflacja marki).

⁸⁹ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, Żory 1994, s. 29.

⁹⁰ M. Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej okresu międzywojennego*, s. 23-24.

⁹¹ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 32.

gólnemu, określönemu prawu immanentnego rozwoju czynnika boskości⁹².

W romantycznej koncepcji narodu dominowała idea organicznej wspólnoty jako jedności duchowo-kulturowej, w skład której wchodziły pewne komponenty kulturowe, jak język, obyczajowość, religia, ustrój polityczny, często pojmowane w sposób mistyczny⁹³.

Czołowy przedstawiciel ruchu volkistowskiego, Friedrich Ratzel (1844-1904) twierdził, że historyczne korzenie Volku stanowiły integralną część przyrody, spoiły się z jej „autentycznymi” cechami. Tę ideę panteistycznej jedności rozszerzył Heinrich von Sybel (1817-1895), uważając za źródło germańskiej religii głębokie odczucie przyrody, wprowadzające Volk do historii i kultury ludzkiej⁹⁴.

Dla Paula de Lagarde’a, twórcy religijno-politycznej idei volkizmu, historia stanowiła wyraz religijnego ducha, który uzewnętrzniał się przez nieustanne objawienie, skierowane w stronę wspólnoty tak, że królestwem Bożym był Volk⁹⁵. Lagarde chciał uchronić naród niemiecki od zgubnych wpływów cywilizacji, przez skierowanie jego umysłu ku tradycji, historyczności Volku, przyrodzie i bezpośredniej łączności z Bogiem⁹⁶.

Z romantyczną koncepcją narodu wiązał się kult germańskiej przeszłości, jako kolebki niemieckiego Volku, propagowanej przez grupy niemiecko-chrześcijańskie i neopogańskie o zabarwieniu okultystycznym, teozoficznym, spirytystycznym⁹⁷. Mitologia germańska, staroskandynawska Edda, Pieśń o Nibelungach stanowiły wyraz „duchowości” niemieckiej, przenikającej głęboko świadomość szerokich warstw społecznych⁹⁸.

Dopełnieniem ideologii volkistowskiej był mit⁹⁹ germańskiej misji dziejowej, nadzieje na urzeczywistnienie Wielkoniemieckiej

⁹² M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919-1924*, Warszawa-Wrocław 1985, s. 190.

⁹³ *Tamże*, s. 188.

⁹⁴ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 36.

⁹⁵ *Tamże*, s. 54-55.

⁹⁶ H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982, s. 46.

⁹⁷ E. Iwaniciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 34.

⁹⁸ Por. L. Halban, *Religia starogermańska i jej aktualne znaczenie w Niemczech*, s. 7.

⁹⁹ Zmistyfikowana forma świadomości politycznej, emocjonalna synteza obrazów, pojęć i wierzeń związanych z przeszłym, teraźniejszym oraz przyszłym życiem narodu; E. Iwaniciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 31.

Rzeszy¹⁰⁰, idea wspólnoty narodowej, tęsknota za charyzmatycznym wodzem¹⁰¹, elitaryzm i popularność okultyzmu Guido von Lista (1848-1919)¹⁰².

Obok koncepcji narodu ważne miejsce w tej ideologii zajmował rasizm. Jego pierwszym teoretykiem był Joseph Artur de Gobineau (1816-1882), który w pracy *Esej o nierówności ras ludzkich* (*Essai sur l'inégalité des races humaines* 1853-1855) sformułował teorię historiozoficzną o rasie, decydującym czynnikiem w dziejach kultury¹⁰³. Szczególne znaczenie w tworzeniu ogólnoludzkiej kultury przypisywał rasie aryjskiej, którą utożsamiał z germańską¹⁰⁴. Historię interpretował jako proces mieszania się ras, któremu należało zapobiec w celu uniknięcia upadku kultury¹⁰⁵.

Poglądy Gobineau zostały rozpowszechnione w Niemczech przez Ludwiga Schenana (1852-1938) i Hansa Friedricha Karla Günthera (1891-1968). Dużą rolę odegrała też twórczość Richarda Wagnera oraz filozoficzno-religijne koncepcje Paula de Lagarde'a, który interpretował rasę w kategoriach psychologicznych, uważając ją za wyraz określonej świadomości, odzwierciedlającej religijność danego narodu¹⁰⁶.

Podstawę rasizmu stanowiła darwinowska zasada walki o byt, rozwinięta przez Houstona Stewarta Chamberlaina (1855-1927)¹⁰⁷ w dziele *Podstawy XIX wieku* (*Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts* 1899). Historia stanowiła dla niego dzieje walk rasowych. Twierdził, że w Niemczech zachowała się najczystsza rasa germańska, która dzięki szlachetnej krwi została powołana do panowania nad światem¹⁰⁸.

¹⁰⁰ Państwo funkcjonujące w zgodzie z prawami natury, ojczyzna odrodzona i przeniknięta duchowością cywilizacji pangermańskiej; C. Michalski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów*, s. 107.

¹⁰¹ Jej wyrazem było przyjęcie i zwulgaryzowanie części poglądów F. Nietzschego.

¹⁰² Ojciec pangermanizmu, który jako pierwszy połączył polityczny nacjonalizm volkistowski z europejską tradycją ezoteryczną, zbliżając w ten sposób mistycyzm volkistowski do mistycyzmu rasy; *tamże*, s. 110.

¹⁰³ J. Pastuszka, *Rasizm jako światopogląd*, *Ruch Katolicki* 9 (1939) nr 3, s. 102.

¹⁰⁴ Por. S. Klimek, *Tezy antropologiczne rasizmu*, *Przegląd Powszechny* 12/1938, s. 317.

¹⁰⁵ Por. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1999^s, s. 491.

¹⁰⁶ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów*, s. 205-206.

¹⁰⁷ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 38 podaje jako datę śmierci H. S. Chamberlaina 1926 r.

¹⁰⁸ Por. *tamże*.

Przyczyn atrakcyjności rasizmu dla ideologii nazistowskiej należy upatrywać w uwarunkowaniach wewnętrznych i zewnętrznych. Narodowy socjalizm przez doktrynę rasową zmierzał do przewyżczenia wielowiekowego rozbitcia religijnego narodu niemieckiego (aspekt wewnętrzny). Rasizm miał być także czynnikiem jednoczącym narody germańskie, spoiwem budującym „pannordyczną rzeszę” (aspekt zewnętrzny)¹⁰⁹. Uwolnił w społeczeństwie niemieckim mistyczny entuzjazm i romantyczne marzenia¹¹⁰, pozwalając uwierzyć, że odrodzona rasa germańska przywróci duchową jedność narodu, przewyżczy rozkład moralny i polityczny, uzdrowi stosunki gospodarcze, zlikwiduje bezrobocie oraz traktat wersalski (28 VI 1919), zapewni Niemcom przywództwo nad innymi narodami¹¹¹.

Powyższe koncepcje silniej zakorzeniły się w Niemczech po I wojnie światowej. Rasizm połączony z imperializmem, nacjonalizmem, szowinizmem, antysemityzmem i mistycyzmem religijnym stanowił fundament grup volkistowskich, zarówno niemiecko-chrześcijańskich, jak i neopogańskich.

Neoromantyczny obraz wodza

Termin „neoromantyzm” wymyślił Eugen Diderichs (zm. 1927), jeden z najbardziej wpływowych wydawców, który nadał znaczenia wielu ideom volkistowskim. Pojęciem tym określał istotę romantyzmu ożywionego w ostatnich latach XIX i na początku XX w. Głosił powrót do wyższej, transcendentnej rzeczywistości oraz intuicji jako środka łączności z lepszym światem¹¹².

Neoromantyzm był poszukiwaniem pewnych środków w celu pokonania współczesnego materializmu, naturalizmu oraz przewyżczenia czasu frustracji bez ideałów, heroizmu i wodzów¹¹³. Te środki to siły duchowe zebrane w „idealizm czynów”, które miały prowadzić naród niemiecki do wspólnoty krwi, ziemi i Wolku, opartej na irracjonalnym, emocjonalnym i mistycznym światopoglądzie¹¹⁴. Diderichs zachęcał do tworzenia grup ludzi wtajem-

¹⁰⁹ K. Stojanowski, *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie*, Poznań 1934, s. 112.

¹¹⁰ *Tamże*, s. 130.

¹¹¹ *Tamże*, s. 64; por. M. Musielak, *Nazizm w interpretacjach polskiej myśli politycznej*, s. 33.

¹¹² G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 78-79.

¹¹³ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitlerizmu*, s. 42.

¹¹⁴ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 80-81.

niczonych oraz wzywał do realizowania w praktyce „idealizmu czynów”¹¹⁵.

Urzeczywistnienie tych idei było trudne, ponieważ brakowało mitu określającego dążenia narodu niemieckiego. W celu jego stworzenia potrzebny był człowiek o wyjątkowych zaletach. Tylko charyzmatyczny wódz mógł zrealizować dziejowe posłannictwo Volku¹¹⁶. Ideolodzy volkistowscy podjęli próbę stworzenia obrazu wodza na podstawie nietzscheańskiej idei nadczłowieka¹¹⁷.

Zanim zostanie przedstawiony volkistowski obraz wodza, trzeba krótko wspomnieć idealistyczną filozofię G. F. W. Hegla i F. Nietzschego, która dostarczyła zasadniczych przesłanek neoromantycznej koncepcji wodza.

Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770-1831) jako pierwszy poszukiwał nadczłowieka¹¹⁸. Uznawał potrzebę przywódców wyróżniających się z tłumu i określał ich mianem „wielkich ludzi”¹¹⁹. Jednak popularność tej teorii zawdzięcza się filozofii Nietzschego.

Friedrich Nietzsche (1844-1900) głosił ideę nadczłowieka, pod którą kryła się koncepcja elity i wodza, ustalających określone cele bez względu na ich wartość moralną¹²⁰. Nadczłowiek pogardzający masami, którymi należało kierować, jednocześnie był obdarzony szczególnymi cechami, dzięki którym miał do spełnienia misję dziejową w postaci panowania nad światem¹²¹.

Doktryna filozoficzna nietzscheanizmu odegrała ważną rolę w kształtowaniu volkistowskiego obrazu wodza, zwłaszcza w tzw. Kole Stefana George’a (*Stefan George Kreis*)¹²². Byli to ludzie, któ-

¹¹⁵ Tamże, s. 268.

¹¹⁶ M. Maciejewski, *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów w okresie Republiki Weimarskiej*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi, Wrocław 1979, t. 4, s. 26.

¹¹⁷ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 42.

¹¹⁸ P.M. Hayes, *Idea elity i wodza*, w: J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *Faszyzmy europejskie (1922-1945) w oczach współczesnych i historyków*, Warszawa 1979, s. 738.

¹¹⁹ G.W.F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*, Warszawa 1958, t. 1, s. 49.

¹²⁰ Por. E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 43.

¹²¹ Por. G. Lukács, *Nietzsche a faszyzm*, *Myśl Współczesna* 2 (1947) nr 3, s. 326.

¹²² Koło to organizowało pogańskie uroczystości oparte na tradycji germańskich świąt oraz kulcie starożytnej Grecji. W uroczystościach tych ważne miejsce zajmowały święta przesilenia zimowego i letniego. Wyrażały one mit łączności duszy z Kosmosem, który stanowił zasadniczy komponent ludzi skupionych wokół Stefana George’a. Uznanie duszy za przejaw więzi człowieka z Kosmosem było dla tego kręgu wytyczną w formułowaniu poglądów dotyczących sposobów osiągnięcia jedności z Volkiem.

rzy przez niemiecką literaturę i poezję usiłowali zrealizować jeden z zasadniczych komponentów nietzscheańskiego nadczłowieka, kult wielkości¹²³.

Stefan George (1868-1933) pojmował nowy mit jako pozbawiony oparcia w historii produkt woli człowieka, jego wyobraźni i twórczości artystycznej. Duch czasów miał się wyrażać ustawicznym dążeniem człowieka do doskonałości i jedności z Kosmosem¹²⁴.

Volkistowski obraz wodza i bohatera był wyrazem oczekiwań postaci, duchowo związanej ze wspólnotą Volku. Stanowił ciekawe połączenie mitu nadczłowieka i średniowiecznego rycerza z obrazów Albrechta Dürera (1471-1528). Wódz-rycerz powinien odznaczać się wyjątkową osobowością, a w realizacji dążeń Volku kierować się silną wolą i bezwzględnością¹²⁵.

Z przesiąkniętą mistycyzmem teorią wodza wiązała się koncepcja elitarnego kierownictwa, w postaci związku mężczyzn o wspólnych celach, które wyrażała idea piękna oraz przeżywany przez jego członków specyficzny rodzaj miłości o charakterze homoseksualnym, spajający elitę¹²⁶.

Dla Hansa Blühera (1888-1955), głównego teoretyka stworzenia związku elity, model idealnego człowieka, charyzmatycznego wodza był identyczny z wizerunkiem mężczyzny o skłonnościach homoseksualnych, które przez uwolnienie się od ograniczeń narzucanych normami etycznymi i kulturalnymi miały kierować jego energię w sferę Kosmosu i metafizyki¹²⁷.

Stefan George oraz skupieni wokół niego ludzie (Arthur Bonus, Ernst Bertram, Hans Friedrich Karl Günther) stworzyli volkistowską teorię wodza i elitarnego związku ludzi, opartą na swoście pojmowanym pięknie i sile. Poglądy te wyrosły na podłożu mistycznej wiary w dziejowe posłannictwo narodu niemieckiego¹²⁸.

Przedstawiony został neoromantyczny obraz wodza i elity, ponieważ na jego podstawie ukształtowała się nazistowska koncepcja władzy. Można teraz przejść do omówienia państwa totalitarnego i związanego z nim pojęcia przestrzeni życiowej, ważnych kompo-

¹²³ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 44.

¹²⁴ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 268-269.

¹²⁵ M. Maciejewski, *Mit Hitlera w ruchu narodowych socjalistów*, s. 26.

¹²⁶ Por. G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej*, s. 277-279.

¹²⁷ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów*, s. 221.

¹²⁸ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 44.

mentów ruchu volkistowskiego, które stanowiły istotne podstawy Trzeciej Rzeszy.

Państwo totalitarne i teoria przestrzeni życiowej

Totalitaryzm to jedna z najstarszych filozofii politycznych świata, w której nie brak pierwiastków mistycznych, oznaczająca tożsamość funkcji państwa i społeczeństwa. Ideolodzy volkistowscy, opierając się na idealistycznej filozofii G.F.W. Hegla, pragnęli stworzyć wspólnotę narodową, zintegrowaną w państwie tak, aby zaniknął w niej element wyboru lub jakiegokolwiek odchylenia, zarówno moralnego, politycznego, ekonomicznego czy też religijnego¹²⁹.

Idea państwa totalitarnego została rozwinięta na gruncie niemieckim przez Hegla, który wniósł do głównego nurtu myśli politycznej komponenty mistycyzmu, uniwersalizmu, arystokratyzmu, antydemokracji i utylitaryzmu, połączone w chaotyczną, ale atrakcyjną filozofię¹³⁰, charakteryzującą się swoistym mistycyzmem panteistycznym. Rdzeń tej filozofii stanowiło uznanie człowieka za manifestację boskości¹³¹. Człowiek nie miał jednak osobowości, był „przeniknięty państwem”, określającym jego wolność. W ten sposób ubóstwił państwo, które traktował jako organizm zwolniony od wszelkich zobowiązań moralnych. Popierał także zaborczą wojnę, odpowiadającą interesom państwa¹³². Poglądy te pozwalały wysuwać niebezpieczne wnioski i dawały się zastosować do warunków współczesnych. Wykorzystali je naziści, pozbawiając człowieka racjonalnej oceny rzeczywistości oraz swobody wypowiedzania się.

Wyobrażenie państwa totalitarnego zostało najsilniej wyrażone w mistycyzmie Wilhelma Stapla (1882-1945). Jego teoria, powołując się na religię¹³³, miała uzasadniać prawo państwa do podejmowania działań, godzących w podstawowe prawa jednostki¹³⁴.

¹²⁹ P. M. Hayes, *Pojęcie państwa totalitarnego*, w: J.W. Borejsza, M. Głowiński i in. (red.), *Faszyzmy europejskie (1922-1945) w oczach współczesnych i historyków*, s. 746.

¹³⁰ *Tamże*, s. 754.

¹³¹ B. Andrzejewski (red.), *Słownik filozofów*, Poznań 1995, s. 103.

¹³² E. Iwaniciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 49.

¹³³ Twierdził, że Bóg sprzyja wszelkim poczynaniom narodu niemieckiego bez względu na ich wartość moralną.

¹³⁴ P.M. Hayes, *Pojęcie państwa totalitarnego*, s. 756.

Z koncepcją państwa totalitarnego była ściśle powiązana teoria przestrzeni życiowej. Na początku XIX w. doszukiwanie się związków między warunkami geograficznymi a rozwojem państwa i narodu służyło podbudowie niemieckiej ideologii nacjonalistycznej, łączącej mistyczne wyobrażenia o wielkości Volku z hasłami powiększenia jego środowiska życiowego¹³⁵.

Już Johann Gottlieb Fichte uzależniał wielkość narodu od zajmowania odpowiedniej przestrzeni. Usprawiedliwiał działania wojenne państwa w celu jej zdobycia. Paul de Lagarde stworzył koncepcję wielkiej przestrzeni, wiążąc ją z niemieckim nacjonalizmem i szerzeniem cywilizacji germańskiej, zwłaszcza na południu i wschodzie Europy¹³⁶.

Właściwym twórcą pojęcia „przestrzeni życiowej”¹³⁷ był Friedrich Ratzel. Podstawę jego światopoglądu stanowił volkistowski obraz człowieka, jako istoty nieustannie rozwijającej się w jedności z przyrodą¹³⁸. Położenie geograficzne oraz zajmowany przez państwo obszar, stanowiły podstawy wydarzeń historycznych i procesów politycznych. Związek państwa i żyjącej w nim ludności nabrał mistycznego znaczenia, takiego, jakie ideologia volkistowska przypisywała duchowej wspólnotcie człowieka z otaczającą go przyrodą, krajobrazem¹³⁹. Państwo oznaczało żywy organizm, rozwijający się w czasie i przestrzeni, za którym krył się postulat powiększenia przestrzeni życiowej, jako podstawowe prawo natury, wyrażające dążenie narodów do osiągnięcia historycznej wielkości¹⁴⁰. Teoria przestrzeni życiowej została jednym z podstawowych haseł narodowego socjalizmu, który posługiwał się nią celem usprawiedliwienia wojny.

Zanim koncepcje te zostały doktryną ideowo-polityczną hitleryzmu, nastąpiła ich instytucjonalizacja w niemieckiej nauce, szczególnie w historiografii i historiozofii.

¹³⁵ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów*, s. 234.

¹³⁶ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 52-54.

¹³⁷ Pojęcie „przestrzeń życiowa” jest ściśle powiązane z terminem „geopolityka”, czyli teorią wyjaśniania zjawisk politycznych czynnikami geograficznymi (determinizm geograficzny), której prekursorem był Rudolf Kjellén (1864-1922), szwedzki publicysta, biolog i myśliciel polityczny o poglądach proniemieckich; por. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, s. 144.

¹³⁸ Widać tu wpływ panteistycznej filozofii Barucha Spinozy (1632-1677) oraz historiografii Johanna Gottfrieda Herdera (1744-1803) i Karla Rittera (1779-1859).

¹³⁹ E. Iwanciów, *Mit i mistycyzm w doktrynie ideowo-politycznej hitleryzmu*, s. 236.

¹⁴⁰ *Tamże*, s. 51.

* * *

Narodowy socjalizm miał swoje mistyczne źródła w tradycji Niemiec, zwłaszcza w klimacie duchowym, stworzonym przez ruch volkistowski, rozpadający się na dwa zasadnicze odłamy: niemiecki chrystianizm i neopoganizm, którego ideologia przeniknęła narodową strukturę, opanowując szerokie kręgi społeczeństwa niemieckiego przełomu XIX i XX w. Myśl volkistowska stanowiła dziedzictwo długotrwałego rozwoju myśli niemieckiej, zmierzającej w kierunku abstrakcyjnego racjonalizmu i idealizmu. Proces ubóstwiania niemieckości, szowinizm narodowy, skrajny nacjonalizm, to istotne składniki tej myśli. Nie można także zapominać o specyficznym mistycyzmie, połączonym z typowym dla epoki scjentyistycznym przekonaniem, że duch stanowi przyrodę, która wyraża się rasą.

Niemieckie próby umocnienia zachwianej jedności narodowej prowadziły ku problemom przeznaczenia narodu, poszukiwaniu własnej tożsamości, korzeni przez odwoływanie się do germańskiej przeszłości. Podstawą myśli volkistowskiej było słowo „zakorzenie”, rozumiane jako wewnętrzny związek człowieka, ojczyznej ziemi, Volku i wszechświata.

Paradoks ideologii volkistowskiej polegał na tym, że nawiązując luźno do konkretnych problemów nurtujących naród niemiecki, stała się normatywną dla ich rozwiązania. Potrzebna była osobowość Hitlera, aby połączyć volkistowską ucieczkę od rzeczywistości z dyscypliną oraz skuteczną organizacją polityczną. Subiektywizm i irracjonalizm sprzyjały mitologizowaniu historii, krwi, rasy przetrzeni. Mistycyzm przenikał koncepcję charyzmatycznego wodza i elity, wspólnoty Volku.

Mistyczne źródła nazizmu to duchowy klimat ruchu volkistowskiego i zasadnicze komponenty jego ideologii, które przyczyniły się do powstania Trzeciej Rzeszy z jej zbrodniczym systemem.

Paweł SZUPPE